

A KULTÚRTÁJAK LEHATÁROLÁSA ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS CULTURAL LANDSCAPES AND RURAL DEVELOPMENT IN HUNGARY

Hoyk Edit¹-Farkas Jenő Zsolt²

¹tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI, Kecskemét, Rákóczi út 3. 6000, tel.: 76/502 840, e-mail: hoyk.edit@krtk.mta.hu

²tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI, Kecskemét, Rákóczi út 3. 6000, tel.: 76/502 840, e-mail: farkas.jeno@krtk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A kultúrtájakkal kapcsolatban általánosan elfogadott definíció nincsen – hasonlóan magához a tájfogalomhoz –, ugyanakkor a kapcsolódó megfogalmazások széles skálán mozognak. Értelmezésünk szerint kultúrtájak azok a tájak, amelyek változatosak, mozaikosak, tehát megjelenésük alapján a tájészttétikai értékük magas, ahol a táj és az ember kölcsönhatása harmonikus, és sajátos értéket állít elő.

Munkánk célja, hogy Magyarországra vonatkozóan a kultúrtájak lehatárolására kísérletet tegyen. Az elemzés során két, alapvetően felszínborításból kiinduló módszertant alkalmaztunk, melyek közül az egyik a kulturális ökoszisztéma szolgáltatások felől közelít, míg a másik bővebb mutatókörre építve figyelembe veszi a mezőgazdaság intenzitását, a védett és védendő természeti és kulturális értékeket, az erdőállományok kezelési módját, a vadászati trófeabírálati adatokat, a természetközeli vegetációval borított felszíneket, valamint a turisztikai szempontból jelentős térségeket.

SUMMARY

There are no generally accepted definitions about cultural landscapes – similarly to the definition of the „landscape” –, at the same time the related definitions move on a wide scale. According to our interpretation, we call cultural landscapes those landscapes, which are varied and mosaic, landscape aesthetic appearance is high, where the interaction between landscape and man is harmonious and produces a specific value.

The aim of our work is try to delimit cultural landscapes in Hungary. During the analysis we used two methodologies starting from the land cover. First approach is the cultural ecosystem services, while second approach builds on wider indicators, such as intensity of agriculture, protected and planned protected natural and cultural values, management of forest stock, hunting trophy data, near-natural vegetation coverage and the tourism-relevant areas.

1. BEVEZETÉS

Napjainkra a természetes állapotban fennmaradt tájak gyakorlatilag eltűntek és a természetközeli tájakat is kultúrtájnak minősíthetjük, amelyben az emberi beavatkozás szemmel látható. A kultúrtáj, mint tájtípus, az emberi jelenléthez kapcsolódik, amely a gazdálkodás (tágabban értelmezett emberi beavatkozás) és a természet kölcsönhatása során alakul ki. Amennyiben ezek között megfelelő szinergia (harmónia) van, akkor megőrzendő értéket képviselnek. Ennek köszönhetően 1992-ben az UNESCO Világörökség listája a

kultúrtáj kategóriával gyarapodott, amely szerint: kultúrtáj az ember és természet közös alkotása, egymásra hatásuk kivételes példája (Fowler 2003).

Értelemszerűen nem minden kultúrtáj a világörökség része, viszont a megfogalmazás nyomán megalkotható egy közérthető definíció. Munkánkban célul tűztük ki saját kultúrtáj definíció megalkotását, valamint a magyarországi kultúrtájak lehatárolását.

Gyakorlati szempontból jelentősnek tekinthető, hogy az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (OFTK) külön térségtípusként kezeli a kultúrtájakat, igaz, a megnevezésben a rekreációs funkcióval bíró övezetek is szerepelnek, amely a Koncepció alapján a kultúrtájak legfőbb hasznosítási irányát is kijelöli.

A kultúrtájakkal kapcsolatban gyakran előkerülő fogalom a különleges táji értékek kitétel, amely leginkább az egyedi tájértékekkel rokonítható. Ennek a kategóriának elsősorban tájvédelmi szempontból van jelentősége, ami törvényi szabályozás szintjén az 1996. évi LIII. számú természetvédelmi törvényben jelenik meg. A jogszabály elsősorban a táji értékek védelmére helyezi a hangsúlyt, ami fejlesztéspolitikai szempontból konfliktus lehetőséget hordoz. Ugyanakkor a kultúrtájak térségtípusként kezelése azt a lehetőséget is megteremti, hogy a kiemelt státusznak köszönhetően a fejlesztések során nagyobb figyelmet kapnak, és remélhetőleg a védelmi-megőrzési jellegű intézkedések és beruházások is nagyobb számban megvalósulhatnak a területükön.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

Vizsgálatunkban térinformatikai módszerekkel közelítettük a megőrzendő értéket képviselő hazai kultúrtájak lehatárolásának kérdését. A kiválasztott módszerek alapvetően a felszínborításon és a földhasználaton alapultak. Az első a Burkhard és kollégái által (2009) kidolgozott az ökoszisztéma szolgáltatások kínálati oldalának becslésére készített mátrix tábla módszert alkalmazta. Ennek lényege, hogy a Corine Land Cover adatbázis felszínborítási kategóriáihoz ökoszisztéma szolgáltatásonként egy-egy értéket rendelt 0 (nem járul hozzá) és 5 (jelentősen hozzájárul) között. A vizsgálatunkhoz kapcsolható kulturális ökoszisztéma szolgáltatások két tényezőből tevődtek össze: rekreációs és esztétikai, valamint a biodiverzitás „társadalmi” értéke, így összességében 0 és 10 közötti értéket kaphatott egy-egy felszínborítási kategória, melyet az adott járásban lévő terület nagyságával felszoroztunk és összesítettünk. Ennek eredményeként egy járási „pont érték” térképet kaptunk, amely a kulturális ökoszisztéma szolgáltatásokhoz történő hozzájárulás mértékét mutatja, és amely feltételezésünk szerint szoros kapcsolatot mutat a Fowler (2003) féle értelmezéssel.

A másik alkalmazott módszer is a felszínborítást tekintette alapnak, azonban egy-egy kategória általános besorolása helyett, inkább azt vizsgálta, hogy „megtől-meddig” tekinthető egy táj kultúrtájnak. Azaz, melyek azok a területek, amelyek az antropogén beavatkozás túlzott mértéke (pl. nagyüzemi mezőgazdaság, zöldmezős ipari beruházások stb.) alapján már nem, vagy melyek azok, amelyek természetközelségük (pl. természetközelinek minősíthető erdők, vizes élőhelyek stb.) révén még nem sorolhatók ebbe a típusba. Hasonló problémát jártak körbe Tieskens és kutatótársai (2017) is, amikor európai szinten határozták meg a tájak értékét a mező- és erdőgazdasági területek esetében. Elemzésükben a tájhasználat intenzitása, a táj struktúrája, valamint az érték és jelentés témakörökben gyűjtöttek indikátorokat, melyeket aztán egy indexben foglaltak össze. Munkánk során támaszkodtunk az eredményeikre és olyan mutatókat igyekeztünk a felszínborítás mellé kiválogatni, amelyek a hazai körülmények között relevánsan mutatják az ember és a természet harmonikus és értéket teremtő kapcsolatát. A kiválasztott mutatók és rövid indokolásuk:

1. szőlő és gyepterületek aránya települési szinten (ÁMÖ 2010) – a kapcsolódó bor és gasztronómiai kultúra és néprajzi értékek miatt,
2. nem hasznosított mezőgazdasági területek aránya települési szinten (ÁMÖ 2010) – a jó állapotban tartott (ugaroltatott) területek, amelyek extenzív használatukkal lehetőséget biztosítanak a biodiverzitás megőrzésére,
3. juhok és lovak aránya a teljes állatállományból települési szinten (ÁMÖ 2010) – a kapcsolódó és tájhoz köthető pásztorkultúra, valamint a hazai lovas hagyományok miatt,
4. a vágásos erdők aránya a teljes erdőterületből (TeIR 2011) – az aktívan kezelt erdőterületek képezik a hazai kultúrtájuk egyik fontos elemét,
5. földrajzi eredetvédett termékek (<http://eredetvedelem.kormany.hu/oltalmi-listak>) – egy-egy tájra jellemző olyan termékek, amelyek az ott meglévő sajátos környezeti adottságok és a helyi kultúra eredőjeként jöttek létre,
6. a magyarországi öt nagyvad faj legjobb trófeáinak jegyzéke (250 trófea adat) (Országos Vadgazdálkodási Adattár 2012-ig beérkezett adatok alapján) – a vadgazdálkodás olyan területeit jelöli ki, melyek nemzetközi szinten is elismerésre méltók,
7. a sightsmap.com hőtérképe a Panoramio fotóadatbázisából, az elkészített fotók száma alapján (egyfajta fénykép sűrűség térkép, amely a turisztikai látogatottságra utal) (sightsmap.com) – az olyan térségek meghatározását segítette, melyek turisztikai szempontból a leglátogatottabbak, és ahol feltehetően olyan tájakat találunk, amelyeket érdemes felkeresni.

Az adatok települési szintű feldolgozása során az első négy mutatót min-max normalizálás után összevontuk, míg az 5. és 6. esetben a települések 0 vagy 1 értéket kaptak attól függően, hogy van-e eredetvédett termékük, illetve a legértékesebb trófeák listáján megtalálhatók-e. E mutatók értékeit településenként átlagoltuk, majd azokat raszterre alakítva járási átlagot számítottunk belőle.

A 7. mutató esetében a sightsmap.com-ról lementett hőtérképet georeferáltuk, majd járási átlagot képeztünk, amely 0-255 közötti értéket vett fel. Ezután ezt min-max normalizálással illesztettük hozzá az előbb ismertetett, már meglévő átlagunkhoz. Ebben az esetben járási szinten a már összevont és a hőtérképes adat számtani közepét vettük, és ennek eredményeként kaptunk egy járási szintű pontszámot, amelyet Tieskens és kollégái (2017) munkája nyomán egyfajta hazai kultúrtáj indexnek tekinthetünk.

Módszertanilag felmerülhet a kérdés, hogy a kultúrtájak meghatározását esetlegesen célszerűbb lett volna azt a tájkataszter kistájainak keretében elvégezni. Ezzel szemben két fontos érv hozható fel: egyrészt a jelenlegi kistáj beosztás sok szempontból nem alkalmas erre, másrészt a hazai területi tervezés és fejlesztés intézmény és eszközrendszere sincsen erre felkészülve, hiszen a beavatkozásokat csak a közigazgatási határok mentén képes kezelni a hivatali szemléletéből következően.

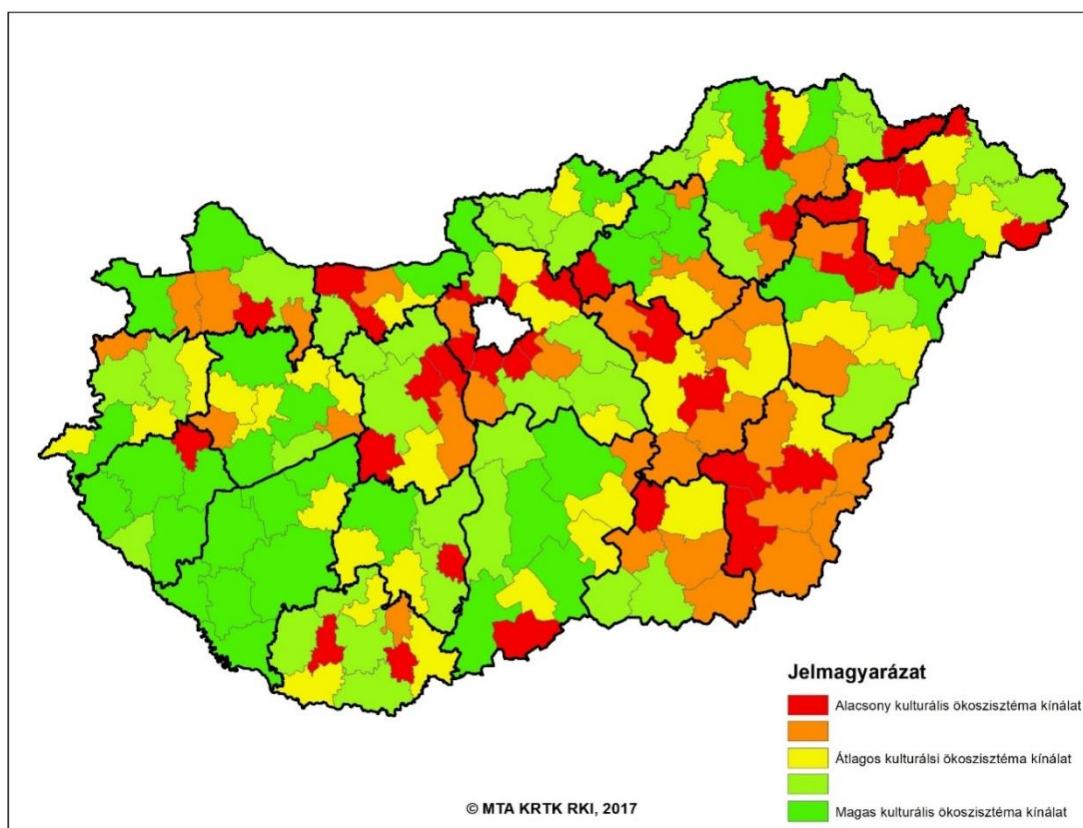
3. EREDMÉNYEK

A kultúrtájak kulturális ökoszisztéma szolgáltatások oldaláról történő megközelítésének eredménye az 1. ábrán látható. Szembetűnő, hogy a módszer alapján az ország területének jelentős része magas kulturális ökoszisztéma kínálatot nyújt, ami alapvetően a felszínborítás, a rekreáció és az esztétikai értékek eredőjeként értelmezhető. Alacsonyabb kulturális ökoszisztéma kínálat jellemzi az elsődlegesen mezőgazdasági használatú tájakat, mint Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megye, Bácska, vagy a Mezőföld. Ezen kívül az alacsony kínálattal jellemezhető területek közül a főváros környéke emelhető ki.

Amennyiben a kultúrtájak lehatárolásánál/definálásánál a kulturális ökoszisztéma szolgáltatásokat vesszük alapul, azt látjuk, hogy egyrészt az ország területének túlnyomó többsége kultúrtájnak minősíthető (1. ábra), ami bizonyos szempontból jogosnak is tekinthető. Másrészt az általunk alkalmazott másik megközelítéssel összevetve kitűnnek lényeges eltérések is, mint pl. Somogy, Bács-Kiskun megye vagy Budapest környékének besorolása. Ennek hátterében a turizmus szerepének figyelembevétele áll, ami a főváros térségét nagyobb mértékben, a kevésbé látogatott, ám természeti, tájlesztétikai értékekben gazdag területeket kisebb mértékben helyezi előtérbe.

Értelmezésünk szerint kultúrtájak azok a tájak, amelyek változatosak, mozaikosak, tehát megjelenésük alapján a tájlesztétikai értékük magas, ahol a táj és az ember kölcsönhatása harmonikus, és sajátos értéket állít elő (mint például a földrajzi eredetvédett termékek, vagy a vadgazdálkodásban a nemzetközileg is elismert trófeák). Tehát egyfajta „köztes állapotú táj”-ról van szó, ahol nem az iparszerű mezőgazdaság a meghatározó, hanem a kulturális érték, rekreációs lehetőséget teremtő tevékenységek a döntők. Ugyancsak nem tartoznak ide véleményünk szerint azok a területek, ahol az emberi beavatkozás minimális, és a védettség, vagy más okok miatt azok turisztikai kihasználtsága is alacsony. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a kultúrtájak egy olyan képzeletbeli egyenes középső szakaszán helyezkednek el, amely az intenzív nagyüzemi mezőgazdasági területektől a természetközeli állapotban lévő tájakig tart. Az egyes térségeket ezen az egyenesen egymáshoz viszonyítva tudjuk elhelyezni, így célszerű nem egyszerűen kultúrtájokról, hanem a tájak kultúrtáj indexéről beszélni.

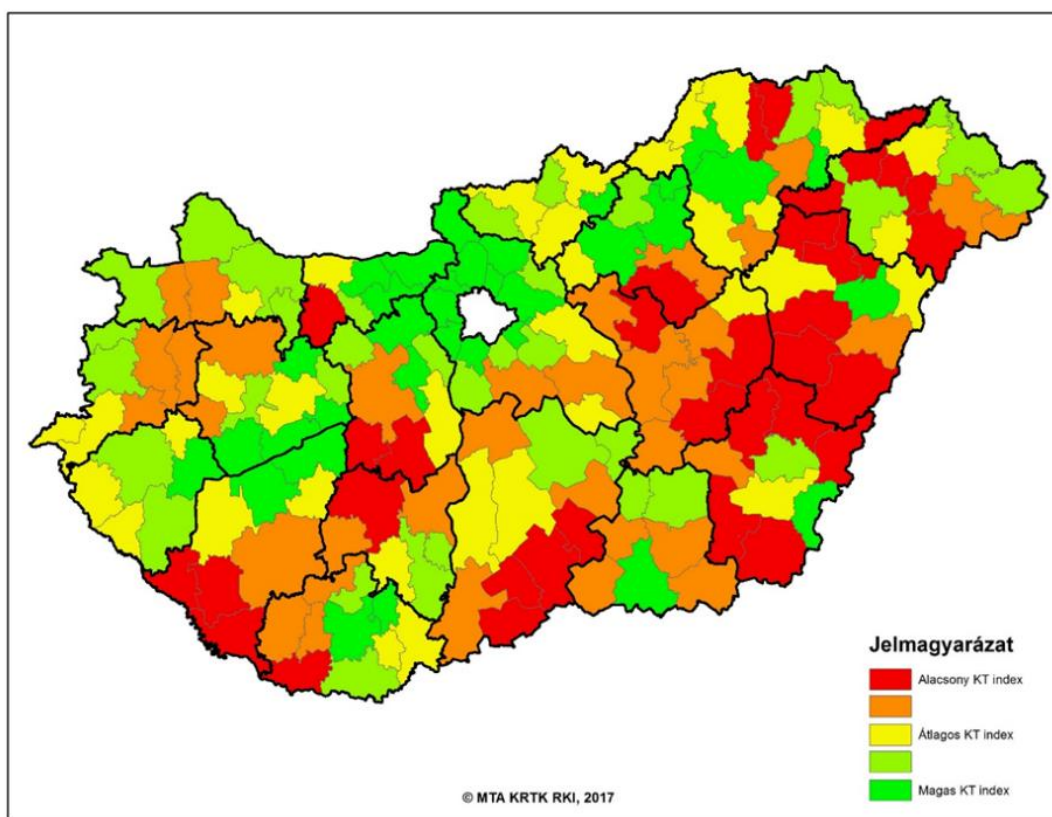
Az általunk alkotott definícióra épülő vizsgálatunk alapján a 2. ábrán látható eredmény született a kultúrtájak lehatárolásával kapcsolatban.



1. ábra: Kulturális ökoszisztéma kínálat járasonként

Az ábrán elkülöníthetők azok a területek, amelyek az indikátorok alapján jelentősnek tekinthető táji és rekreációs értékekkel rendelkeznek. Magas kultúrtáj indexek jellemzik a Balaton térségét, a hegyvidéki területeket (Börzsöny, Visegrádi-hegység, Budai-hegység, Gerecse, Bükk, Zemplén), és a legnagyobb népességű városainkat (Budapest, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc) övező természetközeli területek környezetét.

Az általunk figyelembe vett mutatók alapján készített kultúrtáj index azt mutatja, hogy azok a területek (járások) jellemezhetők átlagosnál magasabb index-el, ahol a vágásos erdők aránya a teljes erdőterülethez képest magasabb (azaz jelentősebb az intenzív erdőkezelés), valamint a turizmus által erősebben érintettek. Előbbi kategóriába sorolhatók a Mátra, Bükk és a Zemplén alacsonyabban fekvő erdői, ugyanakkor az erősebben természetközelinek tekinthető erdőségek az Északi-középhegységben (Bükk, Zemplén magasabban fekvő területei) már „csak” átlagos kultúrtáj index-el rendelkeznek. Ezek a térségek – definíciónk alapján – az emberi beavatkozás által kisebb mértékben érintettek, így kultúrtájként kevésbé érdemes őket figyelembe venni.



2. ábra: Számított kultúrtáj index járásonként

A turizmus révén előtérbe kerülő térségek (pl. Balaton és környéke) önmagában már a magas látogatószámnak köszönhetően is számottevő antropogén terheléssel jellemezhetők, viszont a táj esztétikai vonzereje, harmóniája, a gazdálkodás módja olyan faktorok, amelyek a kultúrtájba, mint térségtípusba tartozást húzzák alá.

Azok a térségek, amelyek kultúrtáj indexe alacsony, elsősorban az Alföld jó termékenységgű, nagyüzemi mezőgazdasági módszerekkel művel területeit foglalják magukba, mint pl. a Bácska, a Hajdúság, vagy a Körösök vidéke. Szintén az intenzív mezőgazdasági területek közé tartozik a Mezőföld, vagy Belső-Somogy. Ezek a területek a gazdálkodás jellege mellett

a turizmus szempontjából sem tartoznak a leglátogatottabb területek közé, amely szintén az alacsony kultúrtáj indexhez járul hozzá.

4. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Az eredményként megalkotott térképek hasznosíthatók a területi tervezés számára is, hiszen a kultúrtájakat külön térségtípusként kezeli az OFTK. Az általunk alkalmazott módszer alapján kiszámított index hasznos segítség lehet az egyes területek – elsősorban járások – besorolásához. Ez az (OFTK szempontjából) újnak tekinthető megközelítés azért is lényeges, mert a Konceptió korábban nem egy előre felépített módszertan alapján határozta le a „kultúrtájak” térségtípust. A korábbi anyagban szereplő térképen 30 kiemelt terület szerepel, amelyek elsősorban turisztikai szempontok alapján lettek kijelölve. A térkép az egyes tájegységeket közigazgatási (települési) határokhöz igazodó ábrázolással tünteti fel. Alapvetően a kultúrtáj, mint tájtypus erősen természetföldrajzi meghatározottságú, ami a természeti határokhöz (kistáj határokhöz) kapcsolódást indokolná, azonban, ahogy azt már a módszertani részben is kifejtettük, ennek a megközelítésnek is lehetnek hátulütői. Gond lehet a kistáj nagysága például, hiszen sok esetben a kultúrtáj jóval kisebb területet fednek le, mint egy szintisztán tájalkotó tényezők alapján meghatározott kistáj. További problémát jelent, hogy a felhasznált adatállományok jellege (közigazgatási egységekre elérhető ágazati adatok) miatt azok nem, vagy nehezen értelmezhetők más területi egységekre (értsd tájakra).

Más jellegű, de szintén módszertani probléma a kultúrtáj index megalkotásához felhasznált mutatók kiválasztásának szubjektivitása is. Munkánk során ugyan törekedtünk a lényegesnek ítélt paraméterek figyelembevételére, azonban úgy gondoljuk, hogy további kutatásokra van szükség e területen, melyek végén egy szélesebb körű, szakmai konszenzuson alapuló megoldás születhetne.

Eredménytérképünk megmutatja azokat a területeket, amelyek véleményünk szerint hangsúlyos részei az ország kultúrtájainak. Kérdéses területek azonban így is maradtak, mint pl. a Dráva mente, vagy az Ormánság, amely iparszerű mezőgazdaság által kevésbé érintett, természeti és kultúrtörténeti értékekben gazdag, az általunk számított kultúrtáj indexe mégis alacsony. Ennek hátterében valószínűleg a turisztikai vonzerők megléte ellenére is csekély látogatószám áll, amit a térség elmaradott helyzetével magyarázhatunk. Ilyenformán az értékelések során azokat a társadalmi-gazdasági jellemzőket is figyelembe kell venni, amelyek a típusba sorolást befolyásolják. Ezzel szemben a kulturális ökoszisztéma kínálatot alapul vevő térképünk pl. Somogy megye szinte teljes területét magas értékűnek mutatja, ami rávilágít olyan eltérésekre, amelyeket a jövőben a két megközelítés összekapcsolásával célszerű orvosolni. Tehát a kultúrtáj index alapú lehatárolásba érdemes bevonni a számított kulturális ökoszisztéma kínálatot is, ami reményeink szerint a megjelenő anomáliákat tompíthatja.

Az elmondottakkal együtt az általunk bemutatott lehatárolások kiindulópontjai lehetnek a fejlesztéspolitikai elképzeléseknek, hiszen a kultúrtáj, mint térségtípus beépíthető területfejlesztési, környezetügyi és egyéb érintett ágazati stratégiákba és fejlesztési eszközökbe.

5. IRODALOMJEGYZÉK

- Burkhard, B., Kroll, F., Müller, F., Windhorst, W. (2009): Landscapes' capacities to provide ecosystem services—a concept for land-cover based assessments. *Landscape Online*, 15(1), pp. 1-22.
- Fowler, P.J. (2003): *World Heritage Cultural Landscapes 1992-2002*. World Heritage Papers 6.
- Tieskens, K.F., Schulp, C.J., Levers, C., Lieskovský, J., Kuemmerle, T., Plieninger, T., Verburg, P.H. (2017): Characterizing European cultural landscapes: Accounting for structure, management intensity and value of agricultural and forest landscapes. *Land Use Policy*, 62, pp. 29-39.